

ПСИХОЛОГІЯ РЕФЛЕКСІЇ НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Л. А. Найдьонова, м. Київ

Представлено теоретичний аналіз основних тенденцій концептуалізації рефлексії в англійських наукових джерелах останніх двох десятиліть. Запропоновано три орієнтири для розрізнення сучасного розуміння психології рефлексії: філософський, лінгвістичний і прагматичний. Виокремлено інновації в розумінні рефлексії, які з'явилися на межі тисячоліть. Уводиться інтегративне поняття рефлексивного капіталу.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивна модернізація, рефлексивний практик, психологія рефлексії, рефлексивна методологія, мінливий знак дискурсу, рефлексивний капітал.

Представлен теоретический анализ основных тенденций концептуализации рефлексии в англоязычных научных источниках последних двух десятилетий. Предложены три ориентира для различения современного понимания психологии рефлексии: философский, лингвистический и прагматический. Выделены инновации в понимании рефлексии, которые появились на рубеже тысячелетий. Вводится интегративное понятие рефлексивного капитала.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивная модернизация, рефлексивный практик, психология рефлексии, рефлексивная методология, изменчивый знак дискурса, рефлексивный капитал

Theoretical analysis of main tendencies in conceptualization of reflexivity in English language science literacy during two last decades is represented in the article. Three landmarks are suggested for distinction of the modern understanding of psychology of reflexivity: philosophical, linguistic, pragmatic. The innovations in understanding of reflexivity, which appeared in the millennium, are singled out. Integrative concept of reflexive capital is introduced.

Key words: reflexivity, reflection, reflexive modernization, reflective practitioner, psychology of reflexivity, reflexive methodology, changeable sign of discourse, reflexive capital.

Проблема. Термін “рефлексія” набуває все більшого поширення, дістаючи досить розмаїте наповнення в межах психологічного дискурсу. Крім того, на психологічну концептуалізацію рефлексії значною мірою впливають сучасні філософські й соціологічні теорії, теорії соціальних комунікацій, державного управління, менеджменту тощо, які також широко послуговуються поняттям рефлексії. Унаслідок такої спрямованості багатьох дослідників на осмислення рефлексії саме поняття набуває аморфності, проте й далі розширюється. Разом з тим на арену виходять нові поняття, які диференціюють когнітивний простір, що позначався поняттям рефлексії, а проте деякі автори намагаються

описувати реальність, уникаючи поняття “рефлексія”. Швидкість згаданих процесів зростає, і тому інколи здається марним завданням осягнути відмінності розуміння рефлексії різними авторами. Проте науковий спосіб пізнання не може обмежуватися побудовою відокремленої концепції, яка, маючи свою фольклорну мову, не зважала б на способи використання поняття своїми “колегами по цеху”. У нашій роботі ми робимо спробу оглянути тенденції концептуалізації поняття рефлексії в англомовних публікаціях останніх десятиліть.

Зрозуміло, що в межах окремої статті неможливо детально проаналізувати стан розвитку сучасної психології рефлексії, тому *мета* формулюється досить вузько: теоретичний огляд тенденцій концептуалізації поняття рефлексії в англомовних публікаціях останніх десятиліть з долученням окремих російськомовних робіт.

Ми виходили з того, що зв'язок між іншомовними середовищами потенційно здатний створювати нові смисли, й ігнорувати ці взаємні трансформації не варто. Нас цікавлять передусім англомовні джерела, оскільки саме англійська мова найширше використовується як мова міжнародного спілкування в науці. Такий аналіз має стати першим кроком у створенні таксономії рефлексії, тобто такого теоретичного вивчення класифікацій, яке охоплює їх основи, принципи, процедури і правила побудови.

Використаємо запропоноване Г. О. Баллом для організації гуманітарного знання розрізнення двох методологічних підходів: 1) узагальнювального, результатом якого стає створення класифікаційних схем (когнітивних карт, таксономій), що відображають співвідношення знансєвих систем; 2) розрізнювального, який ставить за мету виокремлення найяскравішої знансєвої системи, найбільш придатної для розв'язання певного кола практичних завдань. Складність використання першого, узагальнювального, підходу полягає, на нашу думку, в тому, що поняття рефлексії є складовою не тільки суто психологічних систем знань, а й, чи не більшою мірою, філософських, адже формувалось у межах філософського дискурсу. Проте, зрозуміло, що ці філософські здобутки психологічна система знань не може відкидати, розглядаючи рефлексію з точки зору своєї фахової спільноти і її специфічної практики. Тобто потрібно зберегти певний баланс узагальнення, який дасть змогу залишатись у межах психологічного формату дискурсу.

Складність використання другого, розрізнювального, підходу полягає в значному розмаїтті і невизначеності психологічної практики, яка є наскрізною в багатьох сферах людської діяльності (там, де є люди, там загалом є місце й для психологічної практики). Тому існують значні взаємні переходи систем знань, які виявляються продуктивнішими залежно від суб'єктних позицій, системи цілей і цінностей.

Спроби теоретичного огляду існуючих підходів та їх філософських передумов з метою побудови узагальнювального психологічного розуміння рефлексії здійснювалися неодноразово багатьма авторами в досить різних контекстах. На жаль, через зростання популярності терміна спостерігається тенденція формального і некритичного запозичення класифікаційних схем із втратою розуміння логіки їх створення. Крім того, досить відчутним залишається мовний бар'єр, який утруднює інтеграцію досягнень дослідників різних країн.

Основним завданням, яке вирішуватиметься в даній роботі, є розширення уявлень про психологію рефлексії поза пострадянським контекстом її розвитку задля: а) подолання стереотипів надмірного і невідповідного сучасним реаліям, а тому помилкового розрізнення; б) пошуку найяскравіших операціоналізацій поняття рефлексії, придатних для практичного використання; в) визначення тих тенденцій розвитку поняття рефлексія, які узагальнюватимуть зсуви в системі знань про рефлексію, характерні для першої декади третього тисячоліття.

У нашому аналізі ми спочатку, на першому етапі, виокремимо основні опорні структурувальні моменти – визнані досягнення вивчення рефлексії, отримані в тих чи тих дисциплінарних підходах. На другому етапі відкинемо межі дисциплінарної побудови системи знань для осмислення тих змістових елементів, які сприятимуть побудові нового узагальнювального підходу.

Філософський орієнтир. Як відомо, в історії філософії поняття рефлексії розроблялось у межах гносеологічної тематики, тобто в контексті розуміння, що таке знання про світ і людину в ньому, як вони здобуваються, як визначити, чи це знання істинне, тощо (Сократ, Арістотель, Августин як передтечі, Локк, Декарт, Гегель, Спіноза, Кант, Дьюї, Габермас, Гадамер та інші класики філософії рефлексії).

Спіраючись на філософську традицію розгляду рефлексії, можна назвати перший орієнтир розрізнення подальшого розуміння рефлексії *онтологічно-методологічним*. Він дістав свій подальший розвиток у *психології рефлексії* через таке розрізнення: чи ми розглядаємо буття рефлексії, досліджуємо рефлексивні процеси і механізми в їхній сутності (шукаємо відповідь на те, що таке рефлексія?) – чи ми використовуємо рефлексію для досягнення якості отриманого знання (валідності, надійності, безпомилковості тощо, даючи відповідь на запитання: рефлексія, як це?). Перший напрям реалізується через формування психології рефлексії, в якому рефлексія – об'єкт дослідження, а об'єктом рефлексії виступає досвід взаємодії зі світом.

Другий напрям розвивається як *рефлексивна методологія* психології, в якому рефлексія – це метод, спосіб забезпечення істинності психологічного знання. Об'єктом рефлексії в даному випадку є дослідник, точніше “інтерсуб'єктивна динаміка між дослідником і досліджуваним” [1, с. 9], співвідношення між знанням і шляхом його

вироблення дослідниками. Тут варто зауважити, що рефлексивна методологія – досягнення, яке не може локалізуватися лише в психологічній галузі. Різні варіації рефлексивних методів розвиваються в етнографії, соціальних студіях природничих наук (наприклад у соціальній географії), постмодерній соціології, критичній феноменології, герменевтиці, навіть політиці (англомовною еквіваленті нашої наукової галузі державного управління) тощо. Рефлексивна методологія відкидає принцип редукції всього, що не стосується емпіричного матеріалу в дослідженні. Виходячи з того, що сам емпіричний матеріал (результати вимірювань, спостережень, статистичні чи архівні дані) є певною конструкцією, яка залежить від попередніх інтерпретацій, у рефлексивній методології відкидається прямий зв'язок між реальністю, емпіричним фактом і результатом дослідження. Центр гравітації зсунуто з оперування емпіричним матеріалом на розгляд обставин його отримання (когнітивних, теоретичних, лінгвістичних, політичних, культуральних тощо). Рефлексія визначається як “інтерпретація інтерпретацій і зустріч з критичною саморозвідкою власних інтерпретацій емпіричного матеріалу, включаючи його конструювання” [там само].

Загальне розуміння рефлексії в методологічному напрямі розширюється до рівня розгляду її як базової характеристики людської свідомості епохи постмодерну. Рефлексивна методологія – це виклик традиційним конвенційним ідеалам науки, які надають перевагу професійній дистанції та об'єктивності; рефлексія дає можливість науці працювати в різних режимах, у тому числі в режимі участі в досліджуваних подіях, враховувати не тільки об'єктивне, а й суб'єктивне [1]. Попри те що досліджувати онтологію рефлексії неможливо поза рефлексивною методологією, умовно можна виділити ці два напрями як перший орієнтир і основу класифікації підходів у психології рефлексії: методологічний – зосереджений на забезпеченні якості знань, і онтологічний – предметом якого стає сама рефлексія в її бутті і перетвореннях.

Протиставлення між онтологічними і методологічними реалізаціями філософських основ рефлексії, зрозуміло, використовується нами лише в продуктивному сенсі, адже воно не є абсолютним: виявлені в онтології рефлексії операційні моменти, як правило, переводяться в методологічний аспект подальшого інструментального використання.

Одним із ключових моментів онтології рефлексивного мислення, спрямованого на врахування знань про себе в процесі пізнання світу, є культивування *сумніву* як основа критичності, яка в подальшому пошуку дає змогу виділити і розрізнити ілюзії власних переконань (вірувань) від реальності (Р. Декарт, Дж. Дьюї). А виходячи за межі індивідуального буття – зрозуміти джерела власних переконань і уявень про світ у тих стосунках з іншими, в тих спільнотах, у які

вбудоване життя суб'єкта пізнання (Г. Гадамер). Рефлексія передбачає врахування морально-етичного (І. Кант) виміру *відповідальності* за знання, його використання в соціумі і пов'язане із цим отримання свободи від власного досвіду.

На рубежі тисячоліть тематика рефлексії виходить за межі розгляду буття окремої людини, стає пояснювальним принципом розвитку самоорганізованих систем, отримання синергетичних ефектів взаємодії. Із відображення та уважного спостереження розуміння рефлексії зсувається на перетворювальну активність, силу своєчасного змінювання, само-конструювання і саморедагування, встановлення меж і синхронізації спільних процесів.

Другий, *лінгвістичний (або етимологічний)*, орієнтир особливо важливий, оскільки одне з найбільш евристичних визначень рефлексії, яке сформував І. С. Ладенко, трактує її саме як мову: рефлексія – це мова вищого порядку, якою розв'язується задача, що не мала вирішення в мові попереднього порядку.

Первинне етимологічне значення слова “рефлексія” – це повернення назад до себе. Походить від латинського *reflexio* – віддзеркалення, відбиття, що позначає зворотний рух (наприклад, відбиття морських хвиль від берега, світла від дзеркала тощо). Проте в межах цього інтенціоналу можливі надзвичайно різноманітні варіації сучасного наповнення поняття.

У російську мову слово “рефлексія” увійшло з німецької і було використано вперше 1848 р. В. Г. Белінським у перекладі відомої схеми Г. Гегеля “абстрактне – рефлексія – конкретне” [2, с. 13]. Різні контексти використання слова змінювалися (від “розносної критики” рефлексивних літературних героїв у часи Белінського [там само, с. 19] до, наприклад, “управління самими закономірностями свого функціонування” [там само, с. 41]).

Поняття рефлексії виконує узагальнювальну функцію як певний мінливий знак дискурсу, недостатньо вписаний поки що в дисциплінарно структуриований понятійний апарат психології (яка в багатьох своїх доменах досі чудово обходиться без цього поняття). Цей мінливий знак рефлексії, як маловизначений інтенціонал¹ (умовно кажучи, “самознання”, “самоперетворення”), постулював поняття з досить розмитими межами і обсягом. З одного боку, це слугувало викликом – збурювало пізнавальну активність, а з другого – давало свободу, можливість нового наповнення, боротьби дискурсів, утворення новітніх конвенцій. Останній аспект – можливість власного наповнення неясності, як відомо, є однією з найяскравіших властивостей поняття як елементу системи знань, що приводить до його активного поширення в

¹ Докладніше про рефлексивний інтернаціонал див. у М. І. Найдюнова [3].

різних спільнотах, робить його активним радикалом, здатним до інтервенції в інші системи знань.

Розмаїтість настільки велика, що робить термін дифузним, розмиває його межі. Що більш популярним стає слово рефлексія, то більш багатоваріантним виявляється його значення. Традиційні оцінки “помилкове використання терміна”, “неадекватне розуміння” тощо є сьогодні в більшості випадків непридатними, адже в межах певних знансєвих систем термін “рефлексія” починає виконувати свою конструктивну функцію завдяки наповненню його відповідним змістом, що не вкладається у звичне розуміння в інших системах¹. Зрозуміло, що в описаній вище ситуації використання терміна “рефлексія” виникають природні тенденції лінгвістично позначити накопичені в різних системах знань відмінності.

Сьогодні означилася чітка тенденція розведення двох англословних термінів, які часто перекладають одним словом “рефлексивний”, а саме: “reflexive” і “reflective” (відповідно від “reflexivity” і “reflection”). Ми тут відволікаємося від згаданої традиції використання в німецькій мові поняття “reflexion” Г. Гегелем, І. Фіхте та ін. або франкомовного “reflexion”, яке використовував, наприклад, Дж. Локк для позначення рефлексії як внутрішньої перцепції досвіду². Загалом термін “reflection” є ширшеживаним і часто перекладається як відображення, відбиття, віддзеркалення, усвідомлення, аналіз і т. ін. і не перекладається як рефлексія. Натомість термін “reflexivity” використовують для специфічного позначення явища рефлексії.

У межах нашого аналізу ми використовуватимемо штучно створені слова “рефлексія”³, “рефлексійний” (як еквівалент reflexivity,

¹ Так, часто замість звичного словосполучення “аналіз уроку” починають використовувати “рефлексія уроку”. Важливо, щоб у даному випадку це був дійсно інший рівень аналізу, який включає зокрема: можливість врахування “голосу учня”, перетворення перспектив спільного бачення події, створення нових смислів, відкриття вчителем чогось нового в собі самому і т. ін., а не тривіальна оцінка того, наскільки те, що трапилося на уроці, відповідало запланованому, чи щось на кшталт такого.

² Поняття рефлексивності (reflexiveness) тут не використовується, оскільки воно тісно пов’язується з концепцією когнітивних стилів, утворюючи конструкт із протилежним імпульсивним стилем.

³ До речі, І. Г. Батраченко, відомий дослідник антиципації, обґрунтував уведення у вжиток терміна “рефлексія”, яке, на його думку, граматично більшою мірою відповідає англословному аналогу. Проте ми вважаємо, що в широкий вжиток уводити такі терміни поки що не варто, адже рефлексія набуває поширення і вбудовується в різні системи знань саме завдяки тому, що має досить широкий і неоднозначно визначений обсяг, що дає змогу означувати потрібні користувачеві нюанси і так вміщувати їх у його персональну систему знань.

reflexive) і “рефлексія”, “рефлексивний” (відповідно reflection, reflexive) для позначення цих відмінностей. Ми не пропонуємо вводити в широкий ужиток ці слова, вони виконуватимуть суто інструментальну функцію розрізнення англomовних еквівалентів. Хоча, можливо, цей шлях був би більш ефективним у майбутньому, ніж існуючі спроби, наприклад, закріпити додаткові смисли за терміном рефлексія з різними наголосом (на і або на другому е). Тривалий час обидві лексичні форми поняття “рефлексія” в англomовному контексті існують у своїх форматах дискурсу майже не перетинаючись, складаючи тим самим синонімічний ряд (насамперед у філософії освіти й соціології). Цікаво, що лише протягом останніх років з’являються роботи, які одночасно використовують два поняття, що уможлиблює їх чітке співвіднесення. Варіанти розрізнення цих двох термінів пропонуються досить різні. В історичній перспективі рефлексію пов’язують із позитивізмом, а рефлексію – із постмодернізмом [4].

Пропонуються також більш змістові варіанти розрізнення, в яких вводяться додаткові предметні характеристики: розвиток, темпоральний вимір, соціальність та ін. Так, розрізняють рефлексію, яка стосується відображення без досягнення здатності змінювати себе, зростати над самим собою [5]. Тоді як рефлексія – це принципове відображення себе (і команди) заради змін, трансформації функцій. Тобто рефлексія включає в себе рефлексію і, як мінімум, ще й адаптацію [6].

Інше розрізнення пропонують відомі британські представники рефлексивної методології Лінда Фіндлей і Бренден Гоу [7]. Ці дослідники трактують рефлексію як мислення про щось, що, як правило, уже відбулося, залишилось у минулому. Рефлексія використовується як синонім інтроспекції, головна мета якої – забезпечити адекватність зв’язку між висловлюванням і об’єктом, якого це висловлення стосується. Рефлексія, навпаки, охоплює негайне, динамічне і продовжуване самоусвідомлення. Отож виникає своєрідний *темпоральний континуум рефлексії*, в якому на одному полюсі перебуває рефлексія, а на другому – рефлексія. Такий континуум Фіндлей і Гоу називають “пулом критичної саморефлексії дослідника”.

Наголошуючи, що рефлексії може бути багато, автори виділяють три головні домени, в яких дослідникам вона практично необхідна: персональна рефлексія, рефлексія стосунків і рефлексія співпраці (колаборації). Вони пропонують також типологію рефлексій як своєрідну карту брендів, серед яких дослідник може обрати той, який найбільше підходить для забезпечення його окремого дослідницького проекту. У межах цього континууму автори виділяють п’ять напрямів концептуалізації рефлексії: інтроспекція (діалог із самим собою), інтерсуб’єктивна рефлексія (моє місце в стосунках), взаємна співпраця (взаємоспрямована рефлексія дослідника і досліджуваного),

соціальна критика (спрямована на проблеми інституційних практик, надання голосу “безвладним” і пригніченим), іронічна реконструкція (яка позбавляє науковий дискурс його привілеїв у постмодерному багатоголосі).

Уведення в цьому підході ідеї різного часу як принципу розрізнення рефлексії не стало загальноприйнятим. Так, найбільш читану статтю англomовного журналу “Рефлексивна практика” присвячено саме майбутньому спрямуванню рефлексії. Тобто, якщо на певному етапі розвитку педагогічної практики рефлексії і було використано частину первинного інтенціоналу рефлексії – її спрямованості до минулого досвіду, – то на межі тисячоліть фахівці, які послуговувалися цим терміном, змінюють його наповнення в напрямі включення до об’єкта рефлексії й часової перспективи майбутнього. Внаслідок цього запропонований континуум “пула критичної саморефлексії дослідника” втрачає полюсну структуру. Евристичним натомість залишається класифікація рефлексій як певних брендів, інструментальних для виконання дослідницьких завдань.

Інший принцип розрізнення змісту різних лінгвістичних знаків запропонували відомі педагоги Мішель Рейнольд і Райс Вінсе [8]. Вони розрізняють рефлексію і рефлексію за такими параметрами: рефлексія – це когнітивна, пізнавальна активність, рефлексія – це активність у діалозі, стосунках. Рефлексія передбачає впорядкування ситуації, а рефлексія позначає *конвенціональну* практику [там само, с. 31]. “Якщо Ви розглядаєте, як саме Ваші припущення і поведінка роблять внесок у ситуацію (причому враховуєте і те, що Ви висловили, і те, що не висловлювалось), а також охоплюєте можливості інших стосунків один з одним – це опис рефлексійної практики” [там само, с. 33]. Це аналіз *імпліцитного* (неявного, того, що мається на увазі), його впливу на взаємні зміни. Для цього потрібна *взаємність* між обома протагоністами, яка є відмінною рисою рефлексії. Тобто на відміну від рефлексії, яка є відображенням одного суб’єкта, рефлексія потребує кількох суб’єктів і неможлива в умовах принципової робінзонади.

Хотілось би відмітити, що змістові елементи, які виокремлено в межах лінгвістичного критерію – повна часова перспектива і взаємність – інтегровано в традиції вітчизняних психологічних досліджень, які розгорталися паралельно й ізольовано в межах своєї мовної практики. Так, питання включення до об’єкта рефлексії всієї часової осі знайшло розв’язання у виділенні ретроспективної, ситуативної та перспективної форми особистісної рефлексії з відповідними структурними показниками дискурсу [9; 10].

Крім того, уведення поняття групової рефлексії і виокремлення міжперсональної (або ресурсної) сфери [11] дає можливість узагальнити розрізнення Рейнольда і Вінсе. Саме міжперсональна сфера рефлексії через взаємодію, взаєморозуміння і взаємоузгодження дає

ресурси перетворення неявного імпліцитного в явне, доступне для подальшого управління. На відміну від відомого з російських підручників соціально-психологічного розуміння рефлексії “я думаю, як ти про мене думаєш” або схеми “вікна Джо-Гарі” [12], групова рефлексія охоплює феномени ідентифікації себе з групами різного масштабу. Це також виконує ресурсну функцію наснаження суб’єкта, коли особистість діє психологічно наче від імені певної групи, “в іпостасі групового суб’єкта”, виходячи з групової ідентичності і пов’язаних із нею соціальних настановлень. Тобто історично склалося так, що в україномовному контексті всі зазначені змістові розрізнення інтегровані сучасним розумінням поняття “рефлексія”, зокрема “групова рефлексія”.

До лінгвістичного орієнтира варто віднести також широковикористовувані термінологічні конструкції, які відображають різні аспекти поняття рефлексії: “рефлексивне мислення”, “критичне мислення”, “критична рефлексія”, “рефлексивна практика” тощо. У більшості випадків ці терміни виступають як взаємно замінні, створюючи синонімічний ряд. Проте існують і розрізнявальні тенденції.

Концепція “критичної рефлексії”, яка активно використовується в зарубіжній педагогіці, передбачає згоду з особливою ідеологією, розгляд моральних і етичних проблем, ширших соціоісторичних і політикокультурних контекстів. Існує тенденція застосовувати поняття “критична рефлексія” тоді, коли предмет аналізу обов’язково охоплює поряд з іншим і *владні стосунки*, які приховано за окремими висловлюваннями, використанням тих чи інших слів як елементів дискурсу.

Традиція використання поняття “критичне мислення” передбачає, що цим терміном позначають мислення, яке добре *інструментально оснащене*, забезпечене якісними навичками розпізнання проблеми, глибокого її аналізу в різних варіантах гіпотез, оцінювання якості отриманих результатів, побудови дієвої аргументації щодо відстоювання власних висновків тощо. Тобто в близькому до рефлексії понятті “критичне мислення” охоплюються явища, які виходять далеко за межі предметного мислення (розв’язання певної предметної проблеми), але включають і мотиваційно-емоційний компонент особистості мислителя, його середовище комунікації, наприклад, враховується, кому буде надано результати мисленнєвого пошуку для подальшого використання. Аналогічно, такими ж рисами часто наділяють поняття “рефлексивний (рефлексивний) практик”, на якому ми детально зупинимося нижче.

Отже, аналіз поняття рефлексія в межах лінгвістичного орієнтира показав, що існують обидві тенденції мовного експериментування: позначення різних аспектів рефлексії одним словом і конструювання нових термінів. Головною ознакою тематики рефлексії на межі тисячоліть є активізація діалогу, в якому трапляються різні варіанти концептуалізації рефлексії.

За третій орієнтир структурування поля психології рефлексії ми пропонуємо визначити суто *прагматичний* – спрямований на виявлення зон найбільш інтенсивного використання поняття рефлексії. Спираючись на дисциплінарний підхід, ми залуцаємо до нашого аналізу дві найпопулярніші сьогодні концепції, одна з яких сформувалась у педагогіці, а друга – у соціології минулого століття. Обидві концепції активно інтегруються в новому тисячолітті в напрямі психології рефлексії.

Перша із згаданих концепцій – концепція рефлексивного практика (*reflective practitioner*) американського філософа і педагога Дональда Шона, якою активно послуговується світова освітянська спільнота, особливо у сфері професійної підготовки фахівців професій допомоги (педагоги, медики, соціальні працівники тощо). Ця концепція вплинула на формування способу мислення цілого покоління вчених, викликала широкі дискусії, стала лідером цитувань у своїй сфері, має статус загальновідомої. Уперше її викладено в найбільш популярній і цитованій праці Д. Шона “Рефлексивний практик: як професіонал думає в дії” [13], де автор розглядає рефлексію в контексті розв’язання професійних завдань інженерами, архітекторами, менеджерами, психотерапевтами, муніципальними адміністраторами тощо. У моделі враховується цикл: від виділення самої проблеми до остаточного прояснення рішення, при цьому наголошується на необхідності зосередження уваги на невербалізованих імпліцитних знаннях.

“Якщо посередині фрази в спілкуванні із Вашим босом Ви зрозуміли, що Вам потрібно виконувати краще, – це була рефлексія в її формі рефлексії-в-дії”, або онлайн-рефлексії. На відміну від “рефлексії дії” (яка відбувається після закінчення дії як окрема фаза діяльності) рефлексія-в-дії відбувається одночасно з виконанням дії і характеризує високий розвиток фахівця будь-якої сфери. Для того щоб рефлексія-в-дії стала можливою, професіонал має бути готовим до таких викликів, уже приступаючи до дії, а також має бути оснащеним рефлексивними здібностями. Структура рефлексії-в-дії, яку покладено в основу сучасної професійної підготовки, включає: оцінку випробування за наявних обставин, пристосування минулого досвіду до унікальної ситуації, закріплення нового досвіду, а також віртуалізацію світу і перебування в очікуванні запиту [13]. Д. Шон виділяє також “рефлексію-для-дії”, яка виконує функцію моделювання майбутнього, забезпечує ефективність дії, яка ще тільки буде колись розпочата і, можливо, зіткнеться з імовірними (і неймовірними) новими обставинами.

Велика кількість рефлексивних технік, орієнтованих на покращення професійного мислення в різних галузях, продовжує цю тенденцію розуміння рефлексії як *раціонального розширеного відображення неексплікованого досвіду*. Цей напрям розуміння рефлексії в

онтологічно-психологічному ракурсі фактично ототожнює її з метакогнітивними процесами і так званою концепцією дбайливої уваги (*mindfulness*), яка активно розвивається в останнє десятиліття, інтегруючи традиційні для східної філософії медитативні техніки розширення свідомості.

Другий напрям сучасного розуміння рефлексії спирається на концепцію провідних європейських соціологів Ульріха Бека, Ентоні Гіденса і Леша Скотта, відображену в іншій “культовій” книзі – “Рефлексивна модернізація: політика, традиція і естетика в сучасному соціальному порядку” [14]. Рефлексивна модернізація (*reflexive modernization*) – це тенденція зростання спрямованості суспільства на себе задля осучаснення так званої простої індустріальної модернізації. Ця нова модернізація перетворюється на радикалізацію модерності і виникає закономірно під впливом пришвидшення змін, необхідних для технологічного прогресу. Слово “рефлексивна” містить значення *самоконфронтації*, можливості самодеструкції (згадаймо рефлексивну іронічну деконструкцію), в якій один вид модернізації зумовлює інший і змінюється ним. Крім того, що більше суспільство модернізується, то більше агентів (суб’єктів) набуває здатності рефлексії, міркує про соціальні умови власного існування і тим самим готує їх змину, визначаючи *ризики*, яких прагне уникнути.

Рефлексивна модернізація визначає суспільство ризику, а цей концепт вбирає в себе епохальні системні трансформації в трьох сферах: ставлення сучасного індустріального суспільства до ресурсів природи і культури; ставлення суспільства до проблем, створених ним же самим (соціальна ідея безпеки); колективні й груп-специфічні джерела смислів, суперечності яких визначають додаткові ризики.

У межах прагматичного орієнтира ми зупинилися на двох найяскравіших галузевих концепціях рефлексії, які завоювали найбільшу кількість прихильників, перетворилися на потужні сучасні формати дискурсу, що змінюють образ мислення не тільки дослідників, а й широкого загалу. Насамперед це стосується освіти і управлінських практик (від питань державної безпеки до окремих проектів муніципального управління чи менеджменту організацій). У новому тисячолітті ці галузеві дискурси починають об’єднуватись.

Активізується робота над створенням нових технологій формування рефлексії, технік її організації та активізації, стратегій оснащення професіонала рефлексивними здібностями. Усе більша кількість людей долучається до рефлексивного дискурсу, а сама рефлексія набуває ознак цінності.

Разом з тим виникають різноманітні тенденції критики рефлексії: за її дифузну всеосяжність, з одного боку, і за обмеженість раціональністю – з другого; за міфологізацію рефлексивного суб’єкта [15], проти забезпечення рефлексією академічних привілеїв [16], за

збільшення тривожних переживань у той верстви суспільства, яка здійснює рефлексію культури [17], тощо. У результаті такого критичного діалогу формуються концепції “рефлексивного життя”, в яких рефлексія ототожнюється з мудрістю [18]. Рефлексія дає можливість жити в мирі з власними обмеженнями, при цьому цінністю стає і невідрефлексований досвід. Рефлексія починає ніби оберігати від самої себе, встановлюючи межі у внутрішньому світі і конструюючи ризики зовнішнього майбуття.

Узагальнення існуючих підходів до рефлексії на синтетичному етапі нашого теоретичного дослідження потребуватиме розвитку наукових нормативів побудови об’єктивного знання, переходу до динамічних концептів нового покоління, об’ємних голографічних мультikonцептів, які дають змогу розміщувати в понятті множинні інтерпретації, зокрема похідні від убудованості науковця в різні дискурсивні практики і належності до різних групових суб’єктів.

На нашу думку, основою побудови узагальнювального підходу має стати принцип ресурсності, що явно простежується в англомовних джерелах й особливо чітко артикульований у методологічному орієнтирі. Цей принцип суголосний тенденціям уведення в психологію та інші соціальні науки понять із смислового гнізда, позначеного терміном “капітал”: “людський капітал”, “соціальний капітал”, “креативний капітал”, “персональний капітал” тощо. Ця тенденція формується не тільки під впливом певної “комерціалізації” психологічного знання, коли такі ресурси, як любов, повага, статус, репутація, довіра, толерантність та ін., стають частиною капіталу, нематеріальним активом виробництва, визначають економічний успіх. Як за дискурсом можуть бути реконструйовані стосунки влади, так за стосунками і психологічними феноменами можуть вбачатись економічно-ресурсні складові реальності, до яких вона, зрозуміло, не зводиться, але без врахування яких стають можливими її значні викривлення. На основі цього ресурсного підходу ми пропонуємо концепт рефлексивного капіталу [19], який інтегрує досягнення рефлексивної психології.

Висновки. Огляд англомовних досліджень рефлексії базується на методології узагальнювального та розрізнявального підходів, які дали змогу проаналізувати досвід конструювання поняття “рефлексія”. Запропоновано три орієнтири, які структурують поле досліджень рефлексії: філософський (у якому виділено онтологічний і методологічний підходи), лінгвістичний (у якому розрізняються особове відображення минулого досвіду і колективне перетворення майбутнього) та прагматичний (який реалізується в напрямках оснащення і самоконфронтації для розвитку суб’єкта життя).

Теоретичний аналіз різноманітних концептуалізацій рефлексії дав змогу виділити низку змістових складових, що акцентуються як зсуви у знаннях про рефлексію на межі тисячоліть, а тому мають бути

інтегровані в новому, узагальнювальному розумінні рефлексії. Це такі змістові елементи: пов'язаність розуміння рефлексії з викликами (сумніву, убудованості і відповідальності); перетворювальна суть рефлексії; реконструкція владних стосунків у рефлексивному дискурсі; інструментальна оснащеність і ресурсність рефлексії; повна часова вісь рефлексії (не тільки ретроспекція, а й конструювання майбутнього, у тому числі ризиків); взаємність партнерів рефлексії; ідеї розширення неексплікованого досвіду; можливість співіснування суперечливих частин досвіду та самоконфронтації; розвиток рефлексії в напрямі появи одночасності дії та здійснення рефлексії; ідея рефлексивного (мудрого) життя.

Основними тенденціями зміни розуміння рефлексії в психології, характерними для першої декади третього тисячоліття, є вихід за межі окремої людини, акцент на перетворювальній активності рефлексії, формування цінності рефлексії, яка поєднується із цінністю нерелексованого (наївного) досвіду.

На рубежі тисячоліть активізується діалог, у якому трапляються різні концептуалізації та мовні експериментування з поняттям “рефлексія”, що довели свою ресурсну перетворювальну спроможність в окремих досить потужних практиках (насамперед освітянських і управлінських).

Перспективу подальшого дослідження становить намічений напрям реконцептуалізації таксономії рефлексії на основі створення голографічного концепту рефлексивного капіталу.

Література

1. *Alvesson M. Reflexive Methodology. New vistas for Qualitative Research / Mats Alvesson and Kaj Skoldberg. – Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC : SAGE, 2009. – 350 p.*
2. Рефлексивный подход к психологическому обеспечению образования : сб. статей / под общ. ред. А. В. Карпова, И. Н. Семенова ; отв. ред. В. К. Солондаев. – М. – Ярославль : Ремдер, 2004. – 240с.
3. *Найдюнов М. І. Рефлексивний інтенціонал дискурсу: до лідерської позиції психології в міжгалузевому знанні / М. І. Найдюнов // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 46–66.*
4. *Neufeld M. Reflexivity and international relations theory / Mark Neufeld // Millennium- Journal of International Studies March. – 1993. –№ 22. – P. 53–76.*
5. *Babcock B. A. Reflexivity: Definitions and discriminations / B. A. Babcock // Semiotica. – 1980. – № 30(1/2). – P. 1–14.*
6. *Schippers M. C. Reflexivity in Teams: A Measure and Correlates / Michaéla C. Schippers, Deanne N. Den Hartog, Paul L. Koopman // Applied Psychology. – 2007. – Vol. 56, Is. 2. – P. 189–211.*
7. *Finlay L. Reflexivity: a practical guide for researchers in health and social sciences / Linda Finlay, Brendan Gough. – Wiley-Blackwell, 2003. – 255 p.*

8. *Reynolds M.* Organizing reflection / Michael Reynolds, Russ Vince. – Ashgate Publishing, Ltd., 2004. – 234 p.
9. *Найденев М. И.* Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному труду : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 ; 19.00.03 / Найденев Михаил Иванович. – К., 1989. – 239 с.
10. *Найденова Л. А.* Роль рефлексивного потенциала группы в активизации творческих способностей учащихся : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Найденова Любовь Антоновна. – К., 1993. – 192 с.
11. *Найдыонов М. І.* Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдыонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
12. *Андреева Г. М.* Психология социального познания : учеб. пособие для студ. вузов / Галина Михайловна Андреева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 303 с.
13. *Schön D. A.* The reflective practitioner: how professionals think in action / Donald A. Schön. – Basic Books, 1983. – 374 p.
14. *Beck U.* Reflexive modernization: politics, tradition and aesthetics in the modern social order / Ulrich Beck, Anthony Giddens, Scott Lash. – Stanford University Press, 1994. – 225 p.
15. *Mather R.* On the mythology of the reflexive subject / Ronald Mather // History of the Human Sciences. – 1997. – Vol. 10. – № 4. – P. 65–82.
16. *Lynch M.* Against Reflexivity as an Academic Virtue and Source of Privileged Knowledge / Michael Lynch // Theory Culture and Society. – 2000. – Vol. 17 (3). – P. 26–53.
17. *Connel R. W.* Core activity: Reflexive intellectual workers and cultural crisis / R.W. Connel // Journal of Sociology / (The Australian Sociological Association). – 2006. – Vol. 42 (1). – P. 5–23.
18. *Tarricone P.* The Taxonomy of Metacognition / Pina Tarricone. – Hove and New York : Psychology Press, 2011. – 264 p.

© Найдыонова Л. А.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ: ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ж. М. Новікова, м. Луганськ

Висвітлюються актуальні проблеми соціальної геронтопсихології, найбільш розроблені теорії соціальної геронтології, спрямовані на вивчення проблем старості і старіння. Розглядаються соціально-психологічні типи старості, особливості проходження людиною кризового періоду, насамперед: вихід на пенсію, особливості спілкування та адаптації до нових умов життя, ставлення суспільства до людей похилого віку.

Ключові слова: геронтологія, геронтопсихологія, старість, старіння, адаптація, соціологія.

Освещаются актуальные проблемы социальной геронтопсихологии, наиболее разработанные теории социальной геронтологии,